

**DÜNYA VƏ İNSAN KONSEPTİNİN DİL VAHİDLƏRİ
“DİVANI-HİKMƏT” ƏSƏRİNDƏ**

**LANGUAGE UNITS OF WORLD AND HUMAN CONCEPT
IN "DIVANI-HIKMET"**

*Sevda SADİGOVA**

Özet

Dünya özlüyündə var olan mürəkkəb canlı sistem, onu yaşadan və maraqlı edən isə insandır. Konsept olaraq dünya və insan bir-birini tamamlayır, odur ki, hər iki anlayışın dil faktlarının vəhdətdə araşdırılması insanın düşüncə sistemi və onun linqvistik aspektləri aspektindən zəngin faktlar verir. İnsanın dünya ilə ünsiyyəti onu anlamaq öyrənmək marağından qaynaqlar bu isə mental–mənəvi qavramlar şəklində müəyyənləşərək dil faktlarına çevrilir. Məqalə türk düşüncə sistemində yer alan mental–mənəvi qavramlar və onların ilk türk təsəvvüf nümunəsi “Divan-hikmət” əsərində yeri və funksionallığına həsr edilmişdir. İslam mistisizmi və Ahmed Yesevinin fərdi mistik təcrübəsinə əsaslanan bu əsərin dilinin tədqiqi bir necə aspektən diqqəti cəlb edir. Bu həm də türk düşüncə sistemini və onun dil faktları əsasında mənəvi-əxlaqi dünyasını öyrənməyə düşüncə və dil faktlarının vahid müstəvidə tədqiqinə imkan verir. Məqalədə zikr-yad etmə leksik dil vahidi, onun psixoloji və linqvistik əsasları üzərində dayanılır, düşüncə, dil və ifadə tərzini istiqamətində araşdırma təqdim edilir.

Açar sözlər: konsept, mental–mənəvi, qavram, təsəvvüf, elm

Abstract

The world is a complicated living system, and human beings are the ones who help it to live and make it interesting. The world and human beings complete each other as concepts, that's why exploring the linguistic facts of both of these notions in unity gives us rich facts from the aspects of the thought system of human beings and its linguistic features. Human beings' communication with the world is originated from their interest of understanding it, and this is determined as mental and moral notions later turning into linguistic facts. The paper is devoted to the mental and moral notions situated in the Turkic thought system and to their place and functionality in Divan-i Hikmet, the first example of Turkic Tasawwuf. The investigation of this work based on the Islamic mysticism and pays attention to Ahmad Yasawi's individual mystic experiences from several aspects. This also allows us to learn the moral world according to the Turkic thought system and its linguistic facts, and to introduce the facts of thought and language in the same sphere. The article focuses on the lexical unit zikr – remembrance and its

* Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Türkoloji bölümü Bakü /AZERBAIJAN
sevda.mcabbar@yahoo.com

psychological and linguistic basics, demonstrates them from the aspects of thinking, language and manner of expression.

Key words: concept, mental-moral, notion, tasawwuf, science

Giriş.

XXI əsr insan cəmiyyətinin ən yeni mərhələsidir. Dünya sisteminin yenilənməsi, dəyişməsi, elmi- texniki tərəqqi, elmi biliklərin inkişafı köhnə biliklərə yeni baxış tələb edir. Diqqəti cəlb edən bir məqam hər zaman aktuallığını saxlayır: Dünya özlüyündə var olan mürəkkəb canlı sistem, onu yaşadan və maraqlı edən isə insandır. İnsan düşüncə funksionallığı, əqli fəaliyyəti, özünü və dünyanı qavrama mexanizmi ilə geniş tədqiqat sahəsidir.

Müasir dövrün təbii fəlakətləri, müxtəlif müharibələri, xəstəlikləri dünya və insan cəmiyyətini böyük anlamda məhv olma təhlükəsi qarşısında qoyur, bu təhlükə bəşər üçün ciddi problemlər yaradır. Dünya və insan varlıq və anlayış olaraq insan, insanlıq yaşadığı müddət ərzində mövcuddur. İnsan yox olduqda dünya da öz mahiyyətini itirir. Demək, özlüyündə var olan mükəmməl sistemin-dünyanın dəyərini gerçəkləşdirən insandır. Ona görə də konsept olaraq dünya və insan vəhdətdə araşdırılaraq təqdim edilir. Bu mənada, insan dünya mənzərəsinin fraqmenti olsa belə dünya deyə anlaşılan hər şey insan zəkasında müəyyənləşir, mental varlığından qaynaqlanır. Dünya insanın düşüncəsində başlayır və düşüncəsində də bitir. İnsanın mental sistemində bütün varlıq və aləm tamin hissəsi olaraq qruplaşır: maddi və mənəvi, konkret və mücərrəd, əlamət və keyfiyyət, müsbət və mənfi və s şəkildə ayrılır. Bu mental sistem daha çox iki düşüncə tərzini və yazı üslubu vasitəsilə təqdim edilir: elmi və bədii.

1. Türk Düşüncə Sistemindəki Mental-Mənəvi Qavramların İfadəsi

İdrak sisteminin təfəkkür, düşüncə, şüuranlayışlarına daxil olan *elm*, *ağıl*, *idrak* məfhumları mental qavramlar qrupuna daxil olan ifadə vasitələrindəndir. *Elm* insanın təcrübəvasitəsilə əldə etdiyi, təsdiqlənmiş, sistemli biliklər və məlumatlardır. Uzun əsrlər türk poeziyasında, xüsusilə klassik janr nümunələrində elmilik yaradılış, dünya və insanın vəhdətini özündə əks etdirən təsəvvüf fəlsəfi sistemə əsaslanmışdır. Bu sistemin təqdimində təbiət elmləri və başqa elmi biliklərdən istifadə olunmuşdur.

Qədim türk yazılarında mental qavramları türk mənşəli *ög*, *us*, *bilig*, *ukuğ* (*idrak*) və alınma dil vahidləri *dövlət* ("Dədə Qorqud Kitabı"nda *ağıl* mənasında) *elm*, *ağıl*, *idrak* məfhumlarından geniş istifadə edilmişdir.

Y.Balasaqunlu “Qutatqu bilig” əsərində *bilig, ög, ukug* leksik vahidləri ilə təqdim edilən *bilik, elm, ağıl və idrakı* insanın dünyada yaşamasının, varoluşunun vacib atributu kimi göstərir, bu anlayışlarla bağlı tezislər irəli sürür: *İdrakı olan dərk edər, biliyi olan bilər, Bilikli və idraklı diləyinə yetişər* (Balasaqunlu, 1994, s.27); *Biliyi böyük bil, idrakı ulu, Bu iki şey yüksəldir seçilmiş qulu* (Balasaqunlu,1994, s. 26). Y.Balasaqunlu bu mental qavramların dillə əlaqəsindən danışır, dil və təfəkkür, nitq və təfəkkür kimi elmi-fəlsəfi məsələlərə aydınlıq gətirir: *Dil ağıla və biliyə tərcümandır., İnsanı nura boyayan dilin qədrini bil* (Balasaqunlu,1994, s. 27)

Ortaq türk ədəbi nümunəsi sayılan “Qutatqu bilig” in təqdim etdiyi dünya və insan konseptinin mental-mənəvi və digər qavramları Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında fərd və şəxsiyyət müstəvisində təqdim edilir.

Əhməd Yəsəvi sufizmin nəzəri əsaslarını islam mistisizmi və fərdi mistik təcrübə ilə birləşdirib türk təfəkkür sisteminə təqdim edən ilk şəxsiyyətlərdəndir. Onun “Divani-Hikmət” əsərində insan konseptinin mental və mənəvi qavramlarının açılması bilavasitə müəllif şəxsiyyətinin fərdi təqdimi müstəvisində aparılır, fərddən ümumiyyə istiqamətlənir. Müəllif fərd haqqında informasiyaları: özünün kimliyi, insani keyfiyyətlərini təqdim edərkən “bəşər və Mən”, “dünya və Mən”, “cəmiyyət və Mən” kimi ümumiləşdirmələr aparır, islam əsaslı sufi dünyagörüşü təməl olaraq götürülür.

“Divani-hikmət” əsəri Yəsəvi şəxsiyyətinin mental və mənəvi dünyasını, ömür yolunun intellekt və təcrübə tərəflərini düşüncə-elm-irfan sisteminin vəhdəti içərisində təqdim edir, türk düşüncə sistemində sufizmin konsept olaraq mahiyyətini açır.

2. “Divani-Hikmət”də Sufi Və Müsəlman Söz-Anlayışları

Əhməd Yəsəvi insan konseptinə müsəlman və sufi anlayışları müstəvisində aydınlıq gətirir, ümumi mənaya köklənərək şərh verir. 119-cu hikmətdə sufi və müsəlman sözlərinin semantik tutmunun müqayisəsini aparır, anlayış olaraq mahiyyətini açır.

Əsərdə sufi insan anlayışı iki cəhətdən, yalançı sufi və gerçək sufi sifətləri ilə qruplaşır. Saxta sufünün sifətləri: günah işlədib peşiman olmamaq, sufiyəm deyib boş-boş danışmaq, daima qəflətdə olmaq, əlində təsbeh qiybət etmək, nəfsi-izzəti pis olmaq, təkəbbür və riyə içərisində ibadət etmək. Can verərkən iman nurundan ayrı qalmaq, bekarlıqdan (evdə yapacaq işi yok) sufi olmaq, sufilik iddiasında olub xalqa verəcək sevgisinin olmaması, yalançı ah-vay etmək, hər an qapıya nəfslə baxıb, gələndən nəsə gözləmək, mürşiddən dərs almamaq, sufi olub mal-dövlət üçün savaş etmək və s.

Bunların zahiri sufiyə bənzərdir, daxili isə *dunü dağal*, yəni aşağı və hiyləgərdir. Sadalanan keyfiyyət və hərəkətlərdən uzaq olan isə ikinci qrupa daxil olan gerçək sufilərdir. Əslində burada yalançı və gerçək mömin, həqiqi və həqiqi olmayan sufi kimdir məsələsinə aydınlıq gətirilir. Müəllif 119-cu hikmətin sonlarında bu dualitanın içərisindən çıxaraq vahidlik ideyasını irəli sürür, vəhdət fəlsəfəsinə toxunur:

Sufi ya öz tavrına yalğız Hüdəğa bəndesen
Aslına baksang eger alem içində kendesen (Hikmət 119)

"Ey sufi, öz surət və halınla yalnız Xudaya (Yaradana) bəndəsən
Əslinə baxsan əgər aləm içində özüsən"

Bu misrlərdə iki leksik vahid diqqəti çəkir: *bəndə* və *kəndi*. Bəndə sözünün lüğətlərdə bir neçə mənası təqdim edilir: dustaq, kölə, qul, insan, adam, kor-koranə tabe olan. Bəndənin əsas semantikasi bağlanmaq və bağlayan vasitə anlamından gəlir. *Bəndə* sözü *qul* və *kələnin* ekvivalenti olsa da dərin semantik qatlarda mənacə ayrılır. İnsan olaraq xüsusi bir qrupa ayrılan sufi, hərəkət və əlamətinə görə də iki qrupa ayrılan, fərqlənən sufi əslində özdür, tanrının özünü ifadə edir. Könlündə daşdığı ilahi substansiya ilə allahla bağlıdır, Özdür. Qafil olduğundan anlamır. *Türk* dilinə tərcümədə kəndi "Aslına baksan eger alem içində *birsin*" kimi verilib (Yesevi, 2016, s. 190). *Kəndi* sözü öz əvəzliyinin qədim variantıdır. *Kəndi*, Xudanın özüsən, bir isə onunla *birsən* mənasına gəlir. Kəndi və bir sözləri ümumi baxışda eyni məzmun təqdim etsə də koqnitiv anlamda fərqlilik yaradır.

Əhməd Yəsəvi bilikli insan olaraq qafil insanları oyatmaq üçün öz tövsiyələrini verir. Daha dəqiq anlaşılması üçün sufiliyin asan olmadığını söyləyir və peyğəmbərlə müqayisə aparır.

Ahmedâ sen sufi bolsang sufiliğ âsân emes
Hak Resul sufi bolub dünya malın süygen emes
Dünyân süygen kişi bişek biling insân emes
Sufi nakş boldung veli hergiz müsülman bolmadıng

"Ey Əhməd sufi olsan, sufilik asan olmaz
Haq Rəsulu sufi olub dünya malın seven olmaz
Dünyanı sevən kişi-adam şübhəsiz bilən(bilikli) insan olmaz.
(Orxan yazılarında kişi və bilgə sözləri bu silsilədəndir)
Sufi sifətli oldun, ancaq müsəlman olmadın"

119-cu hikmətdə bütün dördlüklərdə təkrarlanan nakş sözünün dildə rəsm, surət, sifət mənalı, hətta bəxt (Azərbaycan dilində *naxışı gətirmək* ifadəsində bəxtli, taleli mənasında işlənir) mənası mövcuddur. Məndə *surət*,

sifət mənasına uyğun gəlir. İslam aspekti aparıcı olduğundan və peyğəmbər şəxsiyyəti nümunə götürüldüyü üçün müsəlman sözünün ifadə etdiyi məna müqayisədə önə çəkilir.

Belə məntiqi nəticə alınır: peyğəmbər əxlaqına yiyələnən, dünyanın faniliyini anlayan, mərhəmətli, nəfsin toruna düşməyən, eşq davası edən, sevgi və eşq yolunda irəliləyib divanəyə çevrilən, oyanışda olan, kamillik yoluna düşən insan gerçək sufi insan sayılır.

3. Əhməd Yəsəvinin “Divani-Hikmət” Əsərində Həllac Mənsurun “Ənəlhəq” Kəlməsi

Əhməd Yəsəvinin təlimi din və şəriət sistemindən çıxaraq daha geniş mənada *mental düşüncəni, idrak sistemini* əhatə edir. O, parçanı deyil tamı görür və göstərir. “Ənəlhəq” termini islam mistisizminin təməl anlayışlarından biri kimi mental qavramı əks etdirir. 96-cı hikmətdə Həllac Mənsurun *ənəlhəq* fəlsəfəsini irrasional səviyyədə şərh edir, bu şərh *molla* və *Həllac Mənsur* vahidlərinin müqayisəsində təqdim edir:

Aytmağil "Ene'l-Hak" dep "kâfir bolding Mansûr" dep
Kur'an içre buldur dep öltürdiler taş atıb
Bilmedilər mollalar "Ene'l-Hak"nı manâsın
Kâl ehliğe hâl ilmin Hak körmedi münâsib (Hikmət 96)

*“Söyləmə “Ənəlhəq”, deyib, “kafir oldun Mansur” deyib
“Quran” içində budur deyib ödürdülər daş atıb
Bilmədilər mollalar “Ənəlhəq”in mənasın
Kal əhlinə hal elmin Haq görmədi münasib”*

O, Həllac Mənsurun ölümünə “aləm xalqı”nın fəryad etdiyini söyləyərək Mənsuru övliyə adlandırır: *Mansûr dek evliyâni koydılar dârğa asıp*. “*Kâl ehli*” və “*hâl ilmi*” birləşmələrini işlətməklə Həllac Mənsur əhvalatının hikmətinin *kal*-çiy insanların deyil, ancaq hal əhlinin anlayacağı fikrini irəli sürür və uzun əsrlər din və sufi görüşləri içərisində mübahisəyə çəkilən “Ənəlhəq” sirlərinə toxunur. Həllac Mənsurun bildiyi, Əhməd Yəsəvinin bildiyi və yaşadığı yaradılış elminə aid sirlərin gizləndiyi mistik mahiyyət bu ifadələrdə öz əksini tapır.

Mollalar kal əhli ifadəsi ilə təyinlənir, insan konseptinin əlamət qruplaşmasında cahillər cərgəsinə daxil olur. Əslində, Əhməd Yəsəvi “Ənəlhəq” sözünün linqvistik və fəlsəfi mahiyyətini öz beytlərində açmış olur. Bu, bugünkü elmi mübahisələrə də işıq salır.

4. Əhməd Yəsəvinin “Divani-Hikmət” Əsərində Zikr Leksik Vahidinin Mətn Funksionallığı

Əhməd Yəsəvinin "Divani-Hikmət" əsərində, təsəvvüf və islam mistisizminə aid mental-mənəvi qavram ifadə edən *sirr*, *eşq* və *zikir* kimi terminlər xüsusi işləklikliyə malikdir. Bu dil vahidləri ilə Allaha gedən yolu asan edən mistik təcrübə və onun mexanizmi təqdim olunur.

Zikir təriqət ədəbiyyatında haqqında geniş danışılan və şərhələr verilən məsələlərdən biridir. Zikir leksik vahidi mental-mənəvi qavram ifadə edən dil vahididir, ərəb dilinə aid dini termindir, *yada salma*, *xatirə gətirmə*; *ağıza alma*, *adını çəkmə*; *ifadə etmə*, *demə söyləmə*; *dua*, *vird*; *tərif etmə*; *təkrar etmə*; *bir şeyi anmaq*, *Allahı anmaq* mənalarında işlənir. Ümumilikdə, islam təlimində Allaha məxsus adların, dini kəlmələrin və s. konkret sayda təkrarlanmasından ibarət olan ibadət forması kimidə anlaşılır. İslam təliminə görə zikir dillə, qəlblə edilir. Bu söz təsəvvüf termini kimi "Qurani-Kərim" in müxtəlif ayələrində işlənmişdir (Кныш, 2004, s.368). 18-ci surənin 24-cü ayəsində deyilir: ".....unutduğun zaman Rəbbini yad et və de..." (Qurani-Kərim, 2004, s. 296); 33-cü surənin 41-ci ayəsində də yad etmək mənasında işlənir: "Ey iman gətirənlər, Allahı yad edin, çoxlu yad edin" (Qurani-Kərim, 2004, s. 423). Burada sözün əsas nominativ mənası *yad etməkdir*. Sonrakı mənaları bu semantikadan törəyir. Yad etmək üçün artıq mexanizm formalaşır. Yad etmək zehndən başlayır, dillə davam edir. **Zikir** əsasən zehndə olanın dildə təkrarlanmasıdır. Qavram olaraq zehnlə qəlbi və dili birləşdirir. Sadə mexanizmlə insanı yaradana bağlayır. İdrak və dil səviyyələrində zikir düşüncədə yad edilən yaradan və sevgi anlayışlarının dillə ifadəsi deməkdir. Deməli zikrin linqvistik təməlinə yaradan və sevgi aspekti dayanır. Bu isə mental-mənəvi qavramın dillə ifadəsini təmin edir. Zikir semantik mənanın ifadəsinə uyğun olaraq həm də yad etmə ritualını ifadə edir. Bu ritual sufi məclislərində, təkkə və zaviyələrdə həyata keçirilən əsas sufi təcrübələrindən biridir. Ritual olaraq iki cür; fərdi və ümumi şəkildə həyata keçirilir.

Müasir elmi nəzəriyyələr kainatın, bütün aləmlərin vahid enerji titrəyişlərindən ibarət olduğunu təsdiqləyir. İnsan özünün enerji titrəyişini müxtəlif təcrübə vasitələrlə yüksəldərək kainatla həmahəng olur, bunun nəticəsində isə irrasional biliklər əldə edir, yeni ruhi təkamül mərhələsinə keçə bilər. İnsanın öz enerjisini qaldırmaq vasitələrindən biri kimizikir hakka aparan, ona yetişdirən bir yol, vasitə olaraq tövsiyə edilir, vacib bilinir. Bu ritual nəfəslə tənzimlənir, mürşidin yardımı ilə həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu təkcə sufizmlə əlaqədar olmayıb, digər qədim təlimlərdə də istifadə edilmişdir. Qədim türk təfəkküründə formalaşan, bu gün də Sibir və Altay türkləri arasında yaşayan şamanların da fəaliyyətində belə təcrübədən istifadə olunur, daha çox tibbi mahiyyət daşıyır. Müasir dövrdə buna oxşar təcrübədən yoqa təlimində istifadə edilir, *om*, *aum* və s. xüsusi hecaların,

səslənməsi ilə nəfəs prosesi tənzimlənir. Eyni zamanda buna bənzər müasir dövrdə aparılan transformal nəfəs adlı təcrübə fiziki və zehni-əqli sağlamlıq təlimi hesab olunur.

Nəfəs insanın bədəni ilə ruhunu birləşdirən dinamik proses, maddi və mental-ruhi aləmlər arasında əlaqə yaradan vasitədir. Nəfəs vasitəsilə ruh insan bədənində fəaliyyət göstərir. Ona görə də nəfəs dayandığı zaman insan maddi dünya həyatını bitirmiş olur. Səs, heca, söz və s dil vahidlərinin nəfəsin müşayiəti ilə təkrarlanması zəhn, qəlb-ruh və dilin harmoniyasını tənzimləyir. İnsanın beyin fəaliyyətini bir nöqtəyə kökləyərək onu passivləşdirir, ruhsal fəaliyyətini aktivləşdirir. Zikrlə nəfəs prosesinin tənzimlənməsi, nəfəsalıb-vermənin doğru icrası insanın mental olaraq öz fiziki sərhədlərindən keçməsinə, məna aləmi ilə rabitə yarada bilməsinə kömək edir. Bu təcrübənin kökündə isə səsin, sözün, nitqin kainatla vəhdəti dayanır. Hər bir səs, söz titrəyişdir, enerjidir. Və bu sözün təsiretmə gücü mövcuddur. XII əsr bilim adamının poetik sözün çərçivəsində təqdim etdiyi dərin bilik bu gün fəlsəfə, metafizika, kvant fizikası, linqvopsixologiya, ezoterika elmləri içərisində araşdırılır.

Əhməd Yəsəvi zikrə xüsusi yer verir, yaradıcılığı ilə mürşidlik edir, yəsəviləyin nəzəri əsaslarını “Divan”da aydınlaşdırır və ilk baxışda sadə görünən zikri əsas fəaliyyət növü kimi təqdim edir:

Hakk Tə'ala pertev saldı canım küydi
Keling yığlıng zakir kullar zikr aytaylık
Seher vaktde piri-i muğan bakıb sordu
Keling yığlıng zâkir kullar zikr aytaylık (Hikmət 60)

*“Hak Təala nur saldı canım tutuşdu
Gəlin yığılın zakir qullar zikr deyəlim
Səhər vaxtı piri-kamil baxıb sordu
Gəlin yığılın zakir qullar zikr deyəlim)”*

Keling yığlıng zâkir kullar zikr aytaylık 60-cı Hikmətin əsas misrasıdır. Bu hikmətdə zikrin ritual olaraq mena yükü insanlıq anlayışı əsasında açıqlanır. “Nə üçün zikr demək lazımdır? Zikr nə verir? kimi suallar əsasında cavablanır, düşüncələrə aydınlıq gətirilir: *zakir insanlar hər nəfəsdə zikr deyər, əyri yoldan qaytarar, zikr deyərək şövqü artar, zikr məşuqini ona göstərər, allah deyəndən şeytan qaçar və s.*

Zikr zehnsəl-mənəvi qavram olaraq müxtəlif kəlmələi öz semantikasına daxil edir və söz qrupu yaradır:

Hu-dini ədəbiyyatda Allahın adlarından biri kimi qeyd olunur. Əsl mahiyyətdə isə insanın nəfəs prosesində hiss etmədən funksional təkrarladığı hecadır. Yaradanı, var oluşu, canlı olmanı simvolizə edir:

Tüni küni uhlamay **Hu zikrini aytganlar**
Melâyikler hemrâh arşnı üstide kördüm
Hayr u sehâ kılğanlar yetim könglin alğanlar
Çehâr-yârlar hemrâh Kevser lebinde kördüm (Hikmət 53)

*“Gece-gündüz uyumadan Hu zikrini deyənlər
Mələklər yoldaşı Ərşin üstündə gördüm
Xeyir və seha qılanlar, yetim könlün alanlar,
Çəhar-yarlar yoldaşı, Kövsər dodağında gördüm”*

Hak visalin tilegenler tün ü küni
Tınnay can birle aytur **zikri Hu'nı**
Hak'dın ilham yetib kelür bilseng munı
Ahiretni azukımı algum kelür (Hikmət 50)

*“Hak vüsalın diləyənlər gecə və gündüz
Dinməyib can ilə deyir zikri Hu”nu
Hakdan ilham yetişib gelir bilsen bunu
Axirətin azuqəsin alasım gəlirə”*

Hak – həqiqəti yaradan, Allahın adı:

*Yolğa kirgen erenlərdin yolnu sormay
Yığlamay mu ey dostlarım hatâ kıldım
Hak zikrini keçə-kündüz vird eylemey
Eyâ dostlar öz cânıma cefâ kıldım”* (Hikmət 54)

61-ci Hikmətdə yenə də hu və hak zikrlərindən bəhs edilir:

Hu Hu teyü **Hak** zikrini aytıp hoşlap.

Misrada **Allah** zikri ritmik şəkildə təqdim edilərək funksionalıq qazanır, assosiativ şəkildə ritualı canlandırır.

Allah, Allah, canım Allah, dilim Allah
Sendin özge penâhm yok Vallah-Billah
Yığlab keldim dergahınggâ şey'en Lillah
Dostlar Hâcem meni bendem degey mukin?

*“Allah, Allah, canım Allah, dilim Allah
Senden özgə pənahum yox, Vallah-Billah*

*Ağlayıb gəldim dərgahına şeyen Lillah
Dostlar, Hacem mənə bəndəm deyərmi ki?" (Hikmət 63)*

Rab, Rabbi sözləri:

Kul Hâce Ahmed kulluk içre sâbit bolsam
Zikrin aytıp zâkir bolup "**Rabbi**" desəm
Zikrinde şevklenib küyüb yansam
Bu iş birle yâ Rab seni tapkay mu men? (Hikmet 56)

*"Qul Hoca Əhməd, qulluq içrə sabit olsam
Zikrini deyib, zakir olub, "Rabbi" desəm
Zikrində şövqlənərək qovrulub yansam
Bu iş ilə ya Rəb, səni taparammı mə"*

"Yâ Rabbenâ" zikrin aytıp zâkir bolsam
Sansız mihnet başqa alıb şâkir bolsam
Yahşılarn sohbətində hazır bolsam
Miskin bendeng feyz u fütuh alar mukin? (Hikmet 65)

*"Ya Rabbena zikrini deyib zakir olsam
Saysız möhnət başa alıb şükredən olsam
Yaxşılarn söhbətində hazır olsam
Miskin (yoxsul, fəqir) bəndən feyz və fəth (qələbə) alarmı ki?"*

Heca və müxtəlif hecalı sözlərlə yanaşı dini ifadə və cümlələrdən də zikr kimi istifadə edilir:

Allah degen bendeni câyn cənnətdə kördüm
Hür u ғылman cümlesin qarşı hizmetdə kördüm
"Fezküruni" zikrini aytgan kullar daima
Cümlesin hemrah behişt-i adn'de kördüm (Hikmet 53)

"Euzubillâh mineşşeytanirracim" desəm (Hikmet 66)

"Şeytanın şərindən Allaha sığınırım" desəm.

Allâh' mnı izlermen izin alıb kətermen
Dâim seni ayturmen "**Lailâhe illallah**"
Kaydın an taparman canım kurban kılırman
Kurban bolup kətermen "**La ilahe illallah**" (Hikmet 57)

*"Allahımı izləyəyəm, izinə düşüb gederem
Daim səni deyərəm "**Lailâhe illallah**".
Qayıdan an taparam, canım qurban eylərəm*

Qurban olub gedərəm "Lailâhe illallah" "

"Lâ-Lâ" aytıb "illallah" da sugulmadım
"Lailahe illallah" degen kulnı ağzıdın (Hikmet 65)

Bir yeşil kuş boluban uçar ermiş (Hikmet 113)

"Lailahe illallah" tərcümə edildikdə "Allahdan başqa illah yoxdur" şəklində dörd sözdən ibarət cümləyə çevrilir. Ərəb dilindəki termin olaraq təkrarlanması təkt və ritm yaradır. Zikrin mexanizmini təmin edir. Zikrə aid söz və cümlələr tərcümə şəklində də təkrarlana bilər. Belə olduqda, "ilahi" şəklində oxunması daha uyğun və rahat olur.

"Fəzküruni ezkürkum" ifadəsinin birinci tərəfi 53-cü Hikmətdə xatırlanır. Və göstərilir ki, bu zikri deyən qulların hamısı Ədn cənnətində toplanar.

"Fəzküruni ezkürkum" "Quran"ın (2004, s. 23) "Əl-Bəqərə" surəsinin 152-ci ayəsində yer alır: "Beləliklə, *məni yad edin ki, mən də sizi yad edirəm*. Mənə şükr edin, küfrə düşməyin(Fəzkürünü ezkürkum vaşkuru li va lə tekfurun)

*"Fəzküruni ezkürkum" iştib nidâ
Zikrin aytıb emrin tutub müşahedâ
Kırıb gorga tartıb türlük mücahedâ
Aşık canlar sır şarabın içər ermiş (Hikmet 114)*

Deməli, zikr insanın fiziki və mental halını dəyişdirir, sonda sirr aləminə aparır, sirr şərabını içirir. Ancaq bu aləm insandan kənarında deyil, onun vücut evində qəlb aləmində yerləşir. İnsan zikr vasitəsilə zəhn aləmindən qəlb evinə süzülür, sözlər qəlb aləminin qarısını dələk Allaha kədən yolu acır və onu irrassional dərkə aparır:

Uşbu yolğa kadem koyğan candın keçti
Zikr-i kalbin ayta ayta köksin teşti
Andın songra cānân bakıb eşik açtı
Açsa bolmaz pir hizmetin kılmağunça (Hikmet128)

Nəticə

İnsan və dünya konseptinin mental-mənəvi qavramlarının dil cildi sufi terminləri olsa da, zəhinsəl əsası türk idrak sisteminə dayanır. Deməli, təsəvvüf fəlsəfəsində, qədim dini-fəlsəfi təlimlərdə, müasir dövrün müxtəlif təlim sistemlərində yer alan zikr söz və nitqmüstəvisində insanı Yaradıcıya, elmi-ləduə aparın təcrübədir. Bu mənada deyilən söz çox dəyərlidir. Zamanla bədii dil vahidləri vasitəsilə bizə ötürülən ən böyük hikmət fikirvə

söz gücünün yaradılış elminin həqiqəti olması düşüncəsidir. Bu müstəvidə Əhməd Yəsəvi “Hikmət”ləri islam və sufizm çərçivəsindən çıxaraq evrənsəl fikir sisteminə siraət edir, bəşəri (evrensel) xarakter daşıyır. Ən önəmlisi isə budur ki, böyük zaman kəsiyi (XII–XXI) bu dilin anlaşılmasında o qədər də problem yaratmır.

Dünyanın dil mənzərəsi zamana və topluma görə müəyyənəlsir, dünyaya baxış acısına görə dəyişir. Bu, mental və mənəvi qavramların dil, ifadə sistemində də özünü göstərir. Hər bir söz nominativ mənası ilə bərabər öz içində çeşidli məna qutbləri, semantik qruplar yaradır. Bunun incələnməsi qavram və onun linqvistik əsasının araşdırılmasında vacib rol oynayır “Divani-Hikmət” əsərinin dil vahidlərinin linqvopsixoloji və linqvotekstoloji təhlili göstərir ki, “Divani-Hikmət” əsəri yarandığı, hətta köçürüldüyü dövrün intellekt (akıl), mənəviyyat sistemini, eyni zamanda. Qədim biliklərlə müasir elmi nəticələrin əlaqəsini əks etdirir.

Ədəbiyyat:

1. Yesevi, A. (2016). *Günümüzün aşk yolçusuna. Divan-i hikmet.* (Dr. H.Bice, Hazırlayan). İstanbul: H Yayınları
2. Hazret Sultan Hoca Ahmed Yesevi. (2003). *Divan-i hikmət.*
3. Кныш, А.Д. (2004). *Мусульманский мистицизм.* Москва-Санкт-петербург: «Диля»
4. Qurani-Kərim (2004). Bakı: Beynəlxalq “Əl-Huda nəşriyyatı”
5. Balasaqunlu, Y. (1994). *Qutadqu bilik. Xoşbəxtliyə aparən elm.* Bakı: Azərneşr
6. https://www.academia.edu/18146003/Kutadgu_Bilig_Vol_1_Part_1